BOSHQARUV HISOBIDA XARAJATLARNI HISOBGA OLISH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH

Karimova Dilnozaxon
Jizzax politexnika instituti "Iqtisodiyot va menejment" kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Tezisda boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olish jarayonini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Korxonalarda xarajatlarni to'g'ri tasniflash, ularni shakllanish manbalari va javobgarlik markazlari bo'yicha hisobga olish, xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda xarajatlar to'g'risidagi axborotdan samarali foydalanish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Boshqaruv hisobi, xarajatlar hisobi, xarajatlarni boshqarish, xarajatlarni tasniflash, javobgarlik markazlari, xarajatlar nazorati, tannarx, rejalashtirish.

Bugungi kunda iqtisodiyotda raqobat muhitining kuchayishi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarining murakkablashuvi hamda korxonalar faoliyatida resurslardan samarali foydalanishga bo'lgan talabning ortib borishi boshqaruv hisobining ahamiyatini yanada oshirmoqda. Korxonaning moliyaviy natijalari va iqtisodiy barqarorligi ko'p jihatdan xarajatlarning qay darajada samarali boshqarilishiga bog'liq. Shu sababli xarajatlarni o'z vaqtida, aniq va to'g'ri hisobga olish, ularni tahlil qilish hamda xarajatlar bo'yicha ishonchli axborotni shakllantirish boshqaruv qarorlarini qabul qilishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Boshqaruv hisobida xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar nafaqat amalga oshirilgan xo'jalik operatsiyalarini aks ettirish, balki kelgusidagi faoliyatni rejalashtirish, mahsulot va xizmatlar tannarxini aniqlash, narx siyosatini shakllantirish, rentabellikni baholash va ichki nazoratni amalga oshirish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Amaliyotda xarajatlarni hisobga olish jarayonida ularni to'g'ri tasniflash, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni ajratish, xarajatlarni javobgarlik markazlari bo'yicha taqsimlash hamda rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlarni taqqoslash bilan bog'liq muammolar uchrashi mumkin. Mazkur holatlar boshqaruv hisobining axborot imkoniyatlaridan to'liq foydalanishni cheklab, korxona faoliyatining samaradorligini pasaytirishi ehtimolini yuzaga keltiradi.

Ayniqsa, bozor sharoitida korxonalarning raqobatbardoshligini ta'minlashda mahsulot va xizmatlar tannarxini maqbullashtirish, ortiqcha xarajatlarni aniqlash va ularning oldini olish muhim vazifalardan biridir. Buning uchun xarajatlarni faqat hisobga olish bilan cheklanib qolmasdan, ularning yuzaga kelish sabablarini aniqlash, xarajatlar tarkibini muntazam tahlil qilish va mas'uliyat markazlari kesimida nazorat qilish talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olish jarayonini takomillashtirish korxonalarda ichki boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xarajatlarni hisobga olish jarayonini zamonaviy boshqaruv hisobi tamoyillari asosida tashkil etish orqali korxona rahbariyati uchun tezkor va ishonchli axborot bazasini shakllantirish, xarajatlarning rejalashtirilgan ko'rsatkichlardan og'ishini aniqlash, mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini baholash hamda asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyatlari kengayadi. Shu bois boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olishning mavjud usullarini o'rganish, ularning samaradorligini baholash va takomillashtirish yo'nalishlarini ishlab chiqish mazkur mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Boshqaruv hisobi korxona rahbariyati va mas'ul menejerlarni boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan tezkor, ishonchli va tahliliy axborot bilan ta'minlovchi muhim boshqaruv vositalaridan biridir. Boshqaruv hisobining asosiy yo'nalishlaridan biri xarajatlarni hisobga olish va nazorat qilish hisoblanadi. Xarajatlar to'g'risidagi axborot korxonaning ishlab chiqarish hajmini belgilash, mahsulot tannarxini aniqlash, narx siyosatini shakllantirish, foydalilikni baholash va mavjud resurslardan samarali foydalanish bo'yicha qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xarajatlarni boshqarishning samaradorligi, avvalo, ularni iqtisodiy mazmuni, ishlab chiqarish hajmiga bog'liqligi va boshqaruv maqsadlariga ko'ra to'g'ri tasniflashga bog'liq. Boshqaruv hisobida xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchan, bevosita va bilvosita, asosiy va ustama xarajatlarga ajratish orqali ularning korxona faoliyatiga ta'sirini chuqurroq tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Masalan, o'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga bevosita bog'liq bo'lsa, doimiy xarajatlar qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmining o'zgarishidan nisbatan kam ta'sirlanadi. Bunday tasnif korxonaning xarajatlar tarkibini tahlil qilish va kelgusidagi faoliyatni rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Korxonalarda xarajatlarni hisobga olish jarayonidagi muhim masalalardan biri xarajatlar to'g'risidagi axborotning boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun yetarli darajada tezkor va batafsil shakllantirilishidir. Faqat umumlashtirilgan xarajat ma'lumotlaridan foydalanish ayrim mahsulot turlari, ishlab chiqarish uchastkalari yoki tarkibiy bo'linmalar bo'yicha xarajatlarning real holatini aniqlashni qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli boshqaruv hisobida xarajatlarni mahsulot, xizmat, loyiha, buyurtma yoki javobgarlik markazlari kesimida batafsil aks ettirish maqsadga muvofiq.

Xarajatlarni rejalashtirish va amaldagi xarajatlarni rejalashtirilgan ko'rsatkichlar bilan taqqoslash ham boshqaruv hisobining muhim vazifalaridan biridir. Byudjetlashtirish orqali korxonaning kelgusi davrdagi xarajatlari oldindan belgilab olinadi va ularning bajarilishi muntazam nazorat qilinadi. Haqiqiy xarajatlarning byudjet ko'rsatkichlaridan chetlanishi aniqlanganda, ushbu farqning sabablari tahlil qilinishi lozim. Bunda xomashyo va materiallar narxining o'zgarishi, ishlab chiqarish hajmining rejalashtirilganidan farq qilishi, mehnat unumdorligi yoki boshqa omillar ta'siri alohida baholanadi.

Xarajatlarni hisobga olish jarayonini takomillashtirishda zamonaviy boshqaruv hisobi usullaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, **"standart-kost"** tizimi yordamida xarajatlarning oldindan belgilangan me'yorlari shakllantirilib, haqiqiy xarajatlar bilan taqqoslanadi va aniqlangan og'ishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, **"direkt-kosting"** yondashuvi orqali mahsulot tannarxini shakllantirishda o'zgaruvchan xarajatlarga alohida e'tibor qaratish hamda marjinal daromadni aniqlash imkoniyati yaratiladi. Mazkur usullar korxona rahbariyatiga ishlab chiqarish hajmi, mahsulot assortimenti va narx siyosati bo'yicha asoslangan qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Bundan tashqari, xarajatlarni hisobga olish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish samaradorligini oshirishi mumkin. Avtomatlashtirilgan hisob tizimlari yordamida xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni tezkor shakllantirish, ularni turli kesimlarda tahlil qilish, byudjet va haqiqiy ko'rsatkichlarni taqqoslash hamda rahbariyat uchun tegishli hisobotlarni shakllantirish imkoniyati kengayadi. Bu esa boshqaruv hisobining faqat hisobot beruvchi tizim emas, balki boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlovchi axborot tizimi sifatidagi rolini kuchaytiradi.

Shu nuqtayi nazardan, korxonalarda xarajatlarni hisobga olish jarayonini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida xarajatlarni iqtisodiy jihatdan asoslangan mezonlar asosida tasniflash, ularni javobgarlik markazlari bo'yicha hisobga olish, xarajatlar byudjetini shakllantirish, rejalashtirilgan va

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

haqiqiy xarajatlar o‘rtasidagi og‘ishlarni muntazam tahlil qilish hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni ko‘rsatish mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, korxonalarda xarajatlarni hisobga olish jarayonining samaradorligi xarajatlarning to‘g‘ri tasniflanishi, ularni shakllanish joylari va javobgarlik markazlari bo‘yicha hisobga olish hamda xarajatlar ustidan muntazam nazoratning yo‘lga qo‘yilganligiga bevosita bog‘liq. Xarajatlar to‘g‘risidagi axborotning yetarli darajada batafsil shakllantirilmasligi esa mahsulot tannarxini aniq aniqlash, rentabellikni baholash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

Tahlillar asosida xarajatlarni boshqaruv hisobida faqat umumiy ko‘rinishda emas, balki mahsulot turlari, ishlab chiqarish bo‘linmalari va javobgarlik markazlari kesimida hisobga olish maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Bunday yondashuv xarajatlarning qaysi yo‘nalishda va qanday sabablar ta’sirida yuzaga kelayotganini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, xarajatlarning rejalashtirilgan va amaldagi miqdorlarini taqqoslash orqali mavjud og‘ishlarni aniqlash hamda ularning sabablarini o‘rganish korxona ichki nazoratining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida xarajatlarni doimiy va o‘zgaruvchan xarajatlarga ajratish ham boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ushbu tasnif asosida ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi xarajatlar va moliyaviy natijalarga qanday ta’sir ko‘rsatishini baholash mumkin. Shuningdek, marjinal daromadni aniqlash orqali alohida mahsulot yoki xizmatlarning korxona umumiy moliyaviy natijasiga qo‘shayotgan hissasini baholash imkoniyati kengayadi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, xarajatlarni hisobga olish tizimini takomillashtirishda byudjetlashtirish mexanizmidan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Xarajatlarning oldindan rejalashtirilishi va keyinchalik haqiqiy ko‘rsatkichlar bilan taqqoslanishi korxona rahbariyatiga xarajatlarning ortishiga sabab bo‘layotgan omillarni o‘z vaqtida aniqlash imkonini beradi. Aniqlangan og‘ishlar bo‘yicha tegishli choralarni ishlab chiqish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin.

Shuningdek, zamonaviy boshqaruv hisobi usullarini amaliyotga joriy etish xarajatlarni boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Xususan, “standart-kost” tizimidan foydalanish orqali xarajatlarning me’yoriy miqdorlarini belgilash va haqiqiy xarajatlar bilan solishtirish, “direkt-kosting” usuli orqali esa o‘zgaruvchan xarajatlar va marjinal daromadni tahlil qilish mumkin. Ushbu usullar korxona rahbariyatiga ishlab chiqarish hajmi, mahsulot assortimenti va narx siyosati bilan bog‘liq qarorlarni qabul qilishda qo‘shimcha axborot beradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, xarajatlarni hisobga olish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish ham muhim takomillashtirish yo‘nalishi hisoblanadi. Xarajatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda yig‘ish va qayta ishlash hisob-kitoblarning aniqligini oshirish, ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish va rahbariyat uchun zarur boshqaruv hisobotlarini shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, avtomatlashtirish inson omili bilan bog‘liq ayrim xatolarni kamaytirishga va xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirishga yordam beradi.

Umuman olganda, natijalar va muhokama shuni ko‘rsatadiki, boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olish jarayonini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etadi. Bunda xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash, javobgarlik markazlari bo‘yicha hisobga olish, byudjetlashtirish, og‘ishlarni tahlil qilish, zamonaviy boshqaruv hisobi usullaridan foydalanish va hisob jarayonlarini raqamlashtirish o‘zaro uyg‘un holda amalga oshirilishi lozim. Mazkur chora-tadbirlar xarajatlar to‘g‘risidagi axborotning

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

sifatini oshirish, ichki nazoratni kuchaytirish va korxona resurslaridan samarali foydalanish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. — O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimini takomillashtirishga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlari.
3. Abdusalomova N.B. Boshqaruv hisobi. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
4. Pardayev A.X., Pardayev Z.A. Boshqaruv hisobi. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2014.
5. Karimov A.A., Islomov F.R., Avloqulov A.Z. Buxgalteriya hisobi. — Toshkent: Sharq, 2014.
6. Jo'rayev N.Y., Abduvaxidov F.T., Sotivoldiyeva D.A. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2012.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.